

זה בדיוק מצב שבו עלולים להיפגע אנושות מה שהוגדר כאן "עתונאות איכותית" ר"מחוייבויות המקצועיות" של איש התקשורת בימינו. ואולי אפילו חמור מכך: תרבות השוק – הכוונה כאן לא לביטוי "שוק" במובן המטפורי ובקונוטציה השלילית שלו, אלא דווקא במובן החיובי, כלומר השוק הכלכלי החופשי – הביאה אותנו למצב שבו מן הסתם, המ"לים ובעלי המניות בתאגידי תקשורת ענקיים מסויימים, כבר לא צריכים אפילו להכתוב במפורש לעורך מה טוב למכירת עתוניהם או מה טוב לתחנות השידור והטלוויזיה שלהם כדי להגדיל את ה"רייטינג" ולזכות בנתח גדול יותר מעוגת הפירסומת. אותו עורך כבר מנחש זאת בעצמו ופועל בהתאם. המקילים מכנים זאת יחסי הבנה בין הבעלים לבין העורך, שהם כמובן מינו ויכולים לפטרו במחי יד. המחמירים קוראים לכך "צנזורה עצמית".

כמי שעסק בכתובה ובעריכת עתונים במשך עשרות שנים אני חייב להתוודות בהרבה ענווה ובלא מעט יאוש שאיני יודע מה הן או מה נשאר מן המחוייבויות המקצועיות שלנו בתקופה זו. תקופה שבה רבים מאד מנותני הטון בתקשורת, מאמינים שהמחוייבות שלנו היא כלפי המכנה המשותף הנמוך ביותר באוכלוסייה, כלפי אותה "מסעודה משרדות" המיתולוגית, כהגדרתו של אלכס גלעד, מעמודי התווך של הערוץ המסחרי של הטלוויזיה, שכנראה מסמלת מכנה משותף זה. אלה הם, לדעתם, אותם הקוראים, המאזינים והצופים אשר סולדים בדרך כלל מכל מה שריח עבש של רצינות ועמקות, אחריות ושיקול ערכי מ"מים עבר" נודף ממנו והם רודפים אחרי הטרוויאלי, המשעשע, הוולגארי או בקיצור – מה שלפני ארבע שנים לערך הגדיר במאמר בוטה ב"ניו ריפליק" קרל ברנסטיין, בן זוגו של בוב וודוורד מפרשת ווטרגייט, כ"תרבות האידיוט" (The Idiot Culture). פעם ידעתי, או האמנתי, שבמקצוע שלנו יש לנו מחוייבות כלפי החברה כדי לעשותה יותר מעורבת, יותר מיודעת ומודעת לזרמים הפוליטיים והחברתיים שמניעים אותה. האמנתי שיש לנו מחוייבות מוחלטת כמעט לחירות הביטוי ולזכותו של הציבור לדעת הכל. הכל – פרט למה שפוגע באינטרס חיוני וקיומי של העם והמדינה שלך או בזכויות היסוד ובכבודו של האדם; כל אדם. אני יודע שניסוח זה: "אינטרס חיוני וקיומי של העם והמדינה", פתוח לפרשנויות שונות ומועד לאי הבנות ומעלה מיד באסוציאציה את הפולמוסים שמתעוררים מדי פעם בתוכנו על הנחיצות או ההצדקה ל"ריסון עצמי". אבל אני בא מארץ ומאקלים פוליטי וביטחוני שבה המילים "אינטרס קיומי" אינן פראזה שחוקה.

דומה שמה שהתרחש בערים הראשיות של הארץ הזו בשבועות האחרונים הם עדות מספקת לכך. איך כל זה מתקשר ומשתלב ב"תרבות האידיוט" שמשתלטת עלינו או אם לדייק: אנתנו, אנשי המדיה, עוזרים להשליט אותה במיליוני טונות של נייר ובאלפי ערוצי רדיו וטלוויזיה יום יום, שעה שעה? איני יודע את התשובה במלואה. אבל אני יודע שההגדרה "Quality Journalism", "עתונאות איכות", שמופיעה באותו נייר עבודה, אפילו אם איננה מתארת מצב קיים, היא בוודאי מתמצתת צורך שבוער בעצמותינו. שהרי איזו זכות קיום יש לנו אם נאבד את הגבולות והפרופורציות בהתפשטות התכופות והולכות על איכות בזכות מה שבאותו נייר שהזכרתי מוגדר כ"רדיפה חסרת מעצורים אחר רווחים"? אני חושב שנשרת טוב את הציבור אם מדי פעם נגדיר לעצמנו ככינוסים

בסוף חודש מרס השנה התקיים בירושלים הכנס השנתי של מכון העתונות הבין לאומי (I.P.I.), בו השתתפו למעלה משלוש מאות מו"לים ועורכים מ-47 מדינות, ביניהם כמה עשרות עתונאים הנימנים עם החשובים שבמעצבי דעת הקהל בארצותיהם ובעולם המערבי בכלל. ראש ממשלת ישראל שמעון פרס, שר החוץ אהוד ברק ומנכ"ל משרד החוץ אורי סביר, שניים מראשי האופוזיציה בנימין זאב בגין ואהוד אולמרט וכן הנשיא לשעבר חיים הרצוג הירצו לפני באי הכנס. כן השתתפו שגרירי מצרים וירדן בישראל, ראש ממשלת תורכיה לשעבר בולנט אציביט, נציגת רשות האוטונומיה הפלסטינית חנן עשראווי ואחרים. רוב הדיונים נסובו על בעיות מדיניות וכלכליות הכרוכות בתהליך השלום במזרח התיכון.

דיון מיוחד, בהנחייתו של פרופסור מאכס סניידרס, מרצה לעתונות באוניברסיטת כרונינגן בהולנד, הוקדש לנושא "מקצוע העתונאות בעידן תרבות השוק". נטלו בו חלק מר הנריקאס יושקיאווטישווס, סגן מנכ"ל אונסק"ו לענייני תקשורת ועתונות בפרז, בריוס ב. כרוגמן, המו"ל והעורך של השבועון האלטרנטיבי "סאן פרנציסקו ביי גרדיאן", הוגו ביטלר, העורך הראשי של "ציריכר נויה צייטונג", פדרו ראמידו, העורך הראשי של "איל מונדו" במדריד, סטיוארט סטיבן, העורך של "אסושיאטד ניוספיפרס" בלונדון ושלוס רוזנפלד, ראש התוכנית ללימודי עתונאות באוניברסיטת תל אביב.

בנייר העבודה שניתן למשתתפי הדיון נאמר: "לחצים כלכליים גואים יוצרים מתחים חדשים בין מה שעורכים ועתונאים רואים כמחוייבויות המקצועיות שלהם לבין מה שנדרש מהם לעשות כעובדים בארגוני תקשורת, שפניהם לשוק החופשי. הם מאמינים כי המירוץ הבלתי נלאה אחר רווחים משפיע על הכרעות אדיטוריאליות בצורה שגורמת לשחיקה באיכות העתונאות. כתוצאה מכך, יותר ויותר עתונאים גאים פחות ופחות בעבודתם, ואילו אמן הציבור בתקשורת הוא בשפל המדרגה. השותפים לרב שיה ינסו, בין היתר, גם לחפש דרכים להמשך קיומה של עתונות איכות בתוך תרבות השוק החופשי".

על דעת מנחה הדיון, פרופסור סניידרס, התמקד שלום רוזנפלד בדבריו על הסיקור העתונאי והטלוויזיוני של פיגועי ההתאבדות בעת האחרונה בערי ישראל, בעידן "תרבות השוק" או "תרבות הרייטינג". אנו מביאים כאן נוסח מורחב ומתוקן של דבריו באותו רב שיח.

בראשית דברי רוצה אני להחמיא למי שהצליח לתמצת בצורה כה קולעת בנייר העבודה שלפנינו את מהות הקונפליקט האפשרי ובמקרים רבים – הקונפליקט ממש, שבפניו הועמדו הכותבים והעורכים בעידן שבו התקשורת על כל סוגיה הופכת יותר ויותר Profit Oriented ו"Market Oriented", עידן שבו יותר ויותר כלי תקשורת מרוכזים בפחות ופחות ידיים והפלורליזם התקשורתי מפנה דרכו למונופוליציה ומניפולציה של הידיעות והדעות, לא רק בתכנים אלא גם במראות, לא רק במילים אלא גם בתמונות.

גדולות, בלי צבע, בלי צילומי תקריב של הרוגים ופצועים, הטירוור היה מצליח הרבה פחות. ראש הממשלה שמעון פרס אומר בנושא זה בדי שיח שלו עם הסופר ס. יזהר בעתון "העיר": "בעבר, כל מלחמה התנהלה פעמיים: קודם בשדה הקרב, ואחר כך בספרי ההיסטוריה. יכולת לנצח בשדה הקרב ולהפסיד בהיסטוריה. היום כל מלחמה מתנהלת גם כן פעמיים, אבל פעם בשדה הקרב ופעם על מסך הטלוויזיה. מסך טלוויזיה וספר היסטוריה זה דבר והיפוכו. ועל כן הכל מוכרח להיות מוצג בו בערב כדי שכולם יראו איך הוא משתקף. ומה שמשתקף הוא יותר חשוב ממה שהתרחש. כששיקול הרייטינג מכריע ומציגים על מסך הטלוויזיה פיגוע 24 שעות ביום, העוצמה נדמית כאילו היו 24 פיגועים, כל פעם מחדש". כרמית גיא, מן השדרות הבכירות שלנו, מתוודה במאמר בכתב העת "העין השביעית", בגילוי לב ובכנות שמוסיפים כבוד לה ולמקצוע: "אולי שכחנו שזה בדיוק תפקידו של מי שיושב באולפן: לנווט ולא להתנווט. — — — הוא גם חייב לזכור את מה שכנראה שכחנו לפני כמה וכמה פיגועים, שזכותו של הציבור לדעת מה קורה נופלת מזכותה של משפחת הרוג בפיגוע שלא לדעת מה בדיוק קרה והיכן אספו אנשי 'חסד של אמת' את שרידיו של יקירם." [שתי הפסקאות הראשונות הן מהעתונות ב-3 באפריל, כשבוע אחר שנשאתי את הדברים בכנס בירושלים. הפסקה השלישית היא מגיליון מרס-אפריל של כתב העת "העין השביעית". אני רואה צורך להכניס כאן, בדפוס, מחמת החשיבות שאני מייחס להם לוויכוח שלפנינו — ש.ר.]. ונחזור לאותו ויכוח: חיים יבין התקומם נגד המקטרגים, בתגובה מיידית בעל פה וגם בעתון, במאמר ב"הארץ" בכותרת "כולנו משת"פים". הוא ראה בגישתו של איש מדע המדינה מן האוניברסיטה גישה של קומיסר, של פוליטרוק. אפילו אם נעשו פה ושם שגיאות בהלם הארועים, הרי לדעתו זה מחיר הדמוקרטיה, זה מחיר חופש הדיבור. "באמצעות הטלוויזיה אנשים מתחברים אל האירוע הטרגי", אומר יבין במאמרו, "גם השדרים חווים את האסון. כמו שוטרים וצוותי הצלה עליהם לפעול בתוך הטראומה במהירות אך בשיקול דעת. אבל בשונה מצוותי ההצלה, עליהם לתרגם את הפיגוע לתמונות, למילים, לזעקות. לשדר את הכאב, את הזעם, את המסר של ההנהגה, אבל גם את הביקורת של האופוזיציה".

כמובן שהדגש כאן הוא על המילים "שיקול דעת", אבל האמנם הופגן שיקול הדעת במיחזור סביב השעון של הראיונות עם ילדים בגיל רך או אמהותיהם במקום הארוע ומיד אחריו, כשהם עוד בהלם הפיצוץ? האם הוכח שיקול דעת ר"לגיטימיות" מקצועית בתישואל שערכה מארחת תוכנית התחקיר הפופולרית אילנה דיין לרמטכ"ל רב אלוף אמנון ליפקין שחק, על פשר ה"שלווה" שלו (כנראה, לעומת ההיסטוריה של ההמונים ושל שדרים), או בשאלה שהציג אחד מבכירי השדרים נסים משעל לשמעון פרס — על רקע ההפגנה המאולתרת ליד משרד הביטחון: "האם אינך סבור שאיבדתם שליטה על המצב?" האם היה שיקול דעת נכון בהקרנת ראיון עם המחבל ששלח את האנשים להתאבדות, כאשר לא רק אנשי מקצוע מנוסים אלא אפילו צופיהם התמימים ביותר יכלו לגלות על נקלה את סימני שטיפת המוח שעבר לקראת ראיון זה? אני מסתפק בדוגמאות מייצגות אלה כדי להביע את פקפוקי לגבי משפט המפתח של חיים יבין בתשובתו לאבינרי. לא הייתי מאחל למישהו מנפגעי הפצצה לקבל טיפול מרופא ששיקול דעת שלו

מקצועיים שיוקדשו לנושא זה, מה הן המחוייבויות המקצועיות ומה הם הקודים האתיים והאסתטיים שלנו, שעל פיהם ורק על פיהם נעבוד ועליהם נעמוד ועליהם נתייך — אם יהיה צורך בכך — עם המעסיקים שלנו. ככל שנצליח לעשות קודיפיקציה כזאת של עקרונות בהיקף בין לאומי, הדבר יקל עלינו בכל ויכוח.

אני רוצה להביא בפני פורום זה כמה הדים מוויכוח נסער שהתרחש בקהילה האינטלקטואלית, העתונאית ובציבור בישראל בכללו בשבועות האחרונים אחרי שקרה מה שקרה כאן, בעיר זו שבה אנו מתכנסים, וגם בערים אחרות בישראל. כשאני אומר "ויכוח שהתרחש בקהילה האקדמית והעתונאית", אני מתכוון ספציפית לוויכוח שקשור בחשבון נפש מקצועי, שאני מבקש לקשור אותו בנושא המרכזי שעליו נתבקשנו להחליף דעות בישיבה זו. לאחר פיצוץ ההתאבדות בתל אביב שגבה מחיר גבוה כל כך בחיי אדם, התלקחה בטלוויזיה הממלכתית שלנו מחלוקת קשה בין אחד המלומדים החשובים במדעי המדינה, פרופסור שלמה אבינרי מן האוניברסיטה העברית, לבין מי שנחשב ל"מר טלוויזיה" שלנו, חיים יבין. בעצם זה אינו ויכוח רק בין השניים ובעניין פיגועי הטירוור בירושלים ובתל אביב בלבד, אלא בין חלק לא מבוטל של אנשי ציבור במדינה לבין התקשורת על אופן סיקור של מאורעות שכאלה. פרופסור אבינרי האשים את חיים יבין, אותו כינה "הבכין הלאומי", בסיקור מעוות של האירועים ועל ידי כך ראה בו לא פחות מאשר "משתף פעולה עם החמאס". מדברי אבינרי השתמע שהתקשורת חטאה כבד כלפי המחוייבות החברתית והלאומית שלה לשמור על מוראל הציבור בשעות קשות ולא לשחק לידיהם של הטרוריסטים בכך ששידרה פעמים אין ספור ומיחזרה בשידור חי מחזות זוועה או סיפורי זוועה ממקום הפיצוץ בלב תל אביב ונתנה את המיקרופון, או אם תרצו: מגאפון, לאנשים גנועים. מהם — עדי ראייה, כולל קטינים שמפליגים בתיאורים של גופות כרותות ראשים או אברים אחרים מתעופפות באוויר, ומהם — "טרמפיסטים" מזדמנים מתלהמים מול המצלמה ומשמיעים טיסמאות הסתה ושטנה. מלומד אחר, ההיסטוריון פרופסור מיכאל הרסגור, האשים את הרדיו והטלוויזיה ב"נטייה סאדרמאזוכיסטית" שגורמת לבכי ולדמורליזציה שמעודדת את עושי הפשע.

לא מעט אנשים, בתוכם רבים גם במקצוע שלנו, הסכימו עם המבקרים גם אם אולי היו בוחרים מילים יותר מתונות. שהרי מהי תכליתו של טירור? על כך כבר השיב בשעתו לנין, באמרו כי התכלית היא להטיל אימה, לזרוע מבוכה, בהלה ויאוש. בוודאי: אחת המטרות לפחות היא להציג את החברה שהיא קורבן הטירוור כחסרת אונים ואובדת עצות ואילו את הטרוריסטים כאומניפוטנטים ולגרום להם בכך לא רק נחת רוח אלא גם מוטיבציה להגדיל את מנות הזוועה. אנו, בקולותינו הרדיפוניים כל כך, בעטינו ובכשרונותינו הגרפיים, בשפת המצלמה ה"אובייקטיבית" כביכול וגם בשפת הגוף שלנו על המירקע, בכותרות הענק המפחידות בעתונים בצבע הדם, בנוסח "המדינה בפחד" או "גיהנום", "פחד מוות", בתמונות הסינמסקופיות הנוראות בטלוויזיה, מושיטים להם במה, או מה שמרגרט תאצ'ר פעם הגדירה: "מספקים להם צינור חמצן". תא"ל יעקב עמידור, ראש חטיבת המחקר באמ"ן שרכש לעצמו מוניטין בזכות הערכותיו המקוריות והאמיצות, צוטט ב"מעריב" בהקשר לסיקור הפיגועים בכלי התקשורת לאמור: "הוא מסייע לטירוור. אם היינו מסוגלים לחרוק שיניים, לפרסם את האירוע בלי כותרות

מהם יגדיל ויאדיר את הזוועה ויחשוף ברבים היבטים שהצנעה יפה להם. שם הושמו דגשים בעיקר על שאלות שמעסיקות גם אותנו מדי פעם: מה גבולות הזכות שלנו לחדור לצינעת הפרט, לבתי האבלים ולשאל אב או אם שזה עתה חזרו מהלווית בנס, "כיצד הוא או היא מרגישים" או מה יש לו לומר לרדיו, לטלוויזיה או לעתון על הרוצח, ומה ידוע להם עליו מן העבר. מה זכותנו לפרסם תמונות מוגדלות ומביכות של קורבנות אונס או קורבנות רצח אכזרי בעתוני זבל למיניהם? איפה נגמר העתונאי שבנו ומתחיל האדם, או שמא יש בין השניים חיבוק כה הדוק, שאין להפריד ביניהם בשום נסיבות. יושב כאן בתוכנו העורך הראשי של ה"גרדיאן" הלונדוני. נראה לי שהוא יכול להיות מרוצה מן הצורה המקצועית המכובדת שבה סיקר עתונו את האירוע הנורא בסקוטלנד. אבל עוד יותר מכך הוא יכול להיות מרוצה מחשבון הנפש המקצועי והאנושי שערך עתונו על פני שני עמודים בנושא סיקור הארוע בדנבליין. לא אכנס לפרטים, אבל אזכיר רק כמה שורות מדבריו של סגן העורך המופקד על מחלקת החדשות של אותו עתון, פול ג'ונסון, שאמר בתשובה לשאלה מה צריך להיות תפקיד המדיה בסיקור טרגדיה כמו זו שדנבליין:

אני רואה את התפקיד בשלושה: ליידע את הציבור על ידי סיקור מדויק של הארועים (תוך הימנעות משימוש בשפת הצהובונים בנוסח: מפלצת, מטורף, מלוכלך); לשקף את הטרגדיה ואת עומקה הרגשי על ידי כתיבה רגישה ומלאת הבנה; ושלישית, לערוך תחקיר קפדני וניתוח אירועים על מנת להציג את הרקע לאסון ואת הלקחים שניתן ללמוד ממנו. את כל המטרות הללו ניתן להשיג בלי לחדור לצנעת היגון וההלם. ואת כל זה יש להציג בכבוד.

מי שרוצחים בני אדם חפים מפשע בעזרת "פצצות חיות", לא רק את הגוף הם רוצחים. הם גם מבקשים לפגוע באותם ערכים המבדילים בין חברה נאורה לחברה ברברית, בין חברה שהחירות היא משאת נפשה וסם הקיום שלה לבין חברה ששואפת לכלוא את נפש האדם באזיקים של אובסקורנטיזם פראי. נדמה לי כי בין המחוייבויות המקצועיות שלנו צריכים אנו לכלול גם זאת: לא לאפשר להם להשיג את המטרה הזו. לא להקל עליהם בכך. בשום דרך. ואם תשאלו, כיצד נתמודד עם האתגרים שהטירור האכזרי והשפל הזה מציג לתקשורת המודרנית בעידן השוק, אומר: בשיקול דעת מקצועי חסר פניות, בשכל הישר שלנו, ברגישות מרבית כלפי קורבנות האסונות וכלפי הציבור בכלל, והעיקר – בכבוד. "Dignity" היא אחת ממילות המפתח. זו הדרך שתחזיר גם לנו את הכבוד האבוד, מבלי לפגוע ביכולת המחיה מעיסוקנו.

ראש התוכנית ללימודי עיתונאות והמכון לחקר העיתונות היהודית

בהשפעת הטראומה שחווה יהיה דומה לזה של העורכים והשדרים. שני המתווכחים העיקריים באותו פולמוס ציבורי – והם כאמור לא היו יחידים בו – לא הזכירו אפילו במלה אחת את הצל השחור של התופעה החמורה שהעיבה על המחלוקת: צילו של הרייטינג. האם כל מה שנכתב בעתונים, שודר ברדיו והוצג על המרקע בשעות הנוראות של הפיגוע ובעקבותיהן היה באמת פרי שיקול מקצועי חסר "מחשבות זרות"? האם העיתונאים, העורכים ועורכי המישורים לא פזלו קצת לעבר המתחרה, מה הוא יעשה עם החומר הסנסציוני והמזעזע הזה שנפל לבידיו? האם לא היתה כאן שום השפעה של "תרבות השוק" הרווחת עתה במקומותינו? ואם כן – מה הפתרון לכך?

אנסה במשפטים ספורים ובראשי פרקים להציע איזו דרך סבירה, לעניות דעתי, לגישור בין שלוש תרבויות שיעסיקו אותנו היום בדיון שלנו: הראשונה – מה שהמנחה של שיחה זו הגדיר כ"Marker Culture" "תרבות השוק"; השנייה – ההגדרה הפרובוקטיבית ששאלתי מברנסטיין: "Idiot Culture", או אם נשתמש במלה רכה יותר ויותר קרובה למושג "שוק", "Rating Culture" – "תרבות הרייטינג"; והשלישית, שאני אכנה אותה לצורך הדיון שלנו: "Social Responsibility Culture", "תרבות האחריות החברתית", מחוייבות לחברה על פי מיטב המסורת של חשובי התיאורטיקנים של מדע התקשורת, וגדולי השדרים והפובליציסטים, בעיקר בעולם המערבי, שלא רק שיקפו את דעת הקהל בארצותיהם אלא גם עזרו לעצב אותה, ברוח של דאגה כנה לצרכי החברה, שהזכות לדעת היא אולי החשובה שבהם, אבל בשום פנים לא היחידה.

בטוחני שאיש מאיתנו לא יחלוק על העיקרון שכלי תקשורת חייב להרוויח אם הוא רוצה להתקיים; שעתון צריך לשאוף ליותר קוראים, רדיו ליותר מאזינים, טלוויזיה ליותר ויותר צופים. הטוב שבזמרים אינו מוכן לשיר רק מול הראי באמבטיה. מעבר לרווח הוא רוצה גם קהל. חד וחלק. קשה לי לדמיין עתונאי ועורך שמתעלמים מכך. תחנת שידור שמפסידה יורדת מעל גלי האתר. עתון שמפסיד – נסגר. ואנו כאן במדינת ישראל כבר ליוונו למנוחתם האחרונה בשניים שלושה העשורים האחרונים הרבה יומנים, שבועונים וירחונים, שעברו מן העולם, מהם כתבי עת איכותיים מאוד, מסיבה אחת ויחידה – כסף. במקביל חווינו את תהליך ההשתנות של עתונים שונים וגם של אמצעי שידור אלקטרוניים וכניעתם לצווי הרייטינג וההתחרות המסחרית חסרת-מעצורים, או להצגת מציאות שגובלת לעתים בפורנוגרפיה. במקרים שעליהם סיפרתי, לא פורנוגרפיה של סקס, כי אם פורנוגרפיה של מוות ואסונות, צער וכאב. האם יש דרך שעתוני איכות, שאינם מצויים בצמרת פירמידת התפוצה יוסיפו להתקיים? האם יש דרך שעתונים גדולים ומבוססים לא יאבדו במלחמת ההתחרות שלהם את "צלם האדם" ולו חלקית, ולא יהיו קורבן ל"תרבות השוק"? שאלות דומות נשאלו גם באנגליה בערך באותו זמן שבו אירעו האסונות בערי ישראל. אני מתכוון לרצח הנורא של 16 הילדים על ידי פסיכופט בעיירה הסקוטית דנבליין. גם שם נשמעו דברים קשים נגד צורת הסיקור של האירוע, בעיקר בעתונים הזולים שהתחרו ביניהם מי